

BISKOPARNAS BETÄNKANDE OM ERIK XIV 1569

Av fil. lic. LENNART THANNER, Uppsala

BLAND de dokument, som allmänheten genom riksarkivets utställning i Ridderhuset fått tillfälle att ta i närmare skärskådande, återfinnas även några aktstycken, som gälla Erik XIV. Ett av dem förtjänar särskild uppmärksamhet, då det ställer forskaren inför icke så lättlösta problem. Här avses ärkebiskopen Laurentius Petris och biskoparna Nicolaus Olais (i Strängnäs) och Johannes Nicolai Ofegs (i Västerås) den 13 september 1569 daterade skrivelse, vari de uttala sitt samtycke till att Erik, om vissa förutsättningar voro för handen, skulle avlivas. Dokumentet trycktes redan 1817 i den fjärde delen av Handlingar rörande Skandinaviens historia.

I skrivelsen hänvisas till att Erik på grund av sin okristliga styrelse blivit avsatt av ständerna och gjord till fånge, men att man av brev, som han skrivit till några av sina anhängare, förstått, att han i sitt fängelse arbetat på att åstadkomma uppror och obestånd i riket. Då han genom en sådan »tyrannisk stämpling» endast eftersträvade konung Johans samt rikets och dess inbyggares skada och fördärv, hade undertecknarna jämte riksråden och »andra Sveriges rikets trogna inbyggare», som det hette, »aldeles onödde och otvingade» tillrätt och bifallit, att om något uppror företoges inom landet i syfte att befria Erik, dennes liv då ej skulle skonans utan han bliva tillbörligt och efter förtjänst straffad.

Liknande synpunkter, ehuru i skärpt form, återkomma i dödsdomen över Erik den 10 mars 1575, underskriven av rådet och vissa andliga — Laurentius Petri och Ofeg hade då gått ur tiden, men Nicolaus Olais namn återfinnes även denna gång bland undertecknarna. Däri åberopas också Eriks påstådda gudlöshet och uttalas farhågor för att han, om han bleve fri, skulle ta hämnd på sina fiender. Dödsdomen har i en artikel i Svenska Dagbladet 1934 gjorts till föremål för en skarpsynt granskning av riksbibliotekarien Oscar Wieselgren, som funnit spår av kalvinistiska och katolska tankegångar i detta aktstycke.

Det är onekligen något av en gåta, att särskilt Laurentius Petri underskrivit ett sådant dokument som betänkandet 1569, varigenom Johan III från kyrkligt håll erhöll det medgivande, han åstundat — nämligen att låta avrätta Erik under förutsättning, att försök gjordes att befria denne. Ärkebiskopen har också skarpt klandrats för sin eftergivenhet, bl. a. av Henrik Schück, som däri vill finna ett stöd för sin kritik mot Laurentius Petri för karaktärssvaghet och alltför påtaglig servilitet mot konungamakten.

Herman Lundström, som i en uppsats i Kyrkohistorisk årsskrift

1905 (»Om Laurentius Petris förmenta karaktärssvaghet») ingående bemött denna uppfattning om ärkebiskopens personlighet, har även i görligaste mån sökt försvara hans handlingssätt i fråga om den fångne konung Erik. Han hänvisar till att en förutsättning uttryckligen angivits: upprorsförsök, som syftade till Eriks befrielse. Enligt Lundström var Laurentius Petris samtycke också helt förenligt med hans statsrättsliga uppfattning. Han finner det antagligt, att ärkebiskopen vid avgivandet av betänkandet erinrat sig Pauli ord i Rom. 13:1—5: Överheten vore förordnad av Gud, varför den som satte sig upp mot överheten, satte sig emot Guds ordning och därmed droge domen över sig; och överheten bure icke svärdet förgäves, ty den vore »en Guds tjänare, honom till straff, som illa gör». Med anknytning till ärkebiskopens bekanta skrift vid resningen 1568, »Quaestiones aliquot circa magistratum», hävdar Lundström, att i Laurentius Petris ögon kunde en överhet, som uppenbarligen svikit sin plikt, icke anses vara av Gud tillsatt.

Lundström påpekar därjämte, att Laurentius Petri ej var ensam om sin mening: icke blott de bägge Mälarbiskoparna utan även rådet intog samma ståndpunkt. Här har Ahlqvist (i »Konung Erik XIV:s sista lefnadsår») anmält en avvikande åsikt — biskoparna skulle endast ha *förutsatt* rådets bifall — men ordalagen ge onekligen vid handen, att rådet formligen samtyckt till åtgärden.

Reellt sett ha otvivelaktigt, som Ahlqvist — med instämmande av Lundström — framhåller, Johan III:s påtryckningar spelat en stor roll — orden »onödde och otvingade» få ej tas alltför bokstavligt. Konungen befann sig just då på Ulvesund, där skrivelsen under-tecknats, och upptäckten av Per Larssons sammansvärjning månaden förut torde ha givit närmaste anledningen till att han nu ville avpressa biskoparna ett dylikt medgivande.

Av väsentlig betydelse förblir emellertid frågan, om ett sådant samtycke kan finna förklaring i biskoparnas och samtidens allmänna åskådning. Det måste dock för dem ha varit en samvets-sak; Erik hade ju en gång varit en smord konung, och han var den regerande monarkens egen broder. Problemet har, som nyss fram-gått, berörts av Lundström men torde ytterligare kunna belysas. Det må f. ö. anmärkas, att den uppfattning, som Lundström förfäktat, knappast blivit allmänt omfattad; alltjämt ser man den åsikten framställd, att biskoparnas samtycke väsentligen var ett utslag av deras servilitet och kryperi för konung Johan.

Idén om folkets välfärd som norm för styrelsen — den återfinnes redan hos Cicero — får utgöra en motivering: Eriks planer föregåvos uttryckligen syfta till rikets inbyggares skada. I övrigt har man att mera indirekt sluta sig till de teoretiska bevekelsegrunderna.

Tänkbart är, som Wieselgren i sin nyssnämnda studie över Eriks dödsdom framhållit, att kalvinistiska inflytelser gjort sig gällande vid de andligas ståndpunktstagande i detta spörsmål. Närmast kommer då Västerås-biskopen Johannes Nicolai Ofeg, vilken var svåger till den bekante Dionysius Beurraeus och ansetts ha stått kalvinis-men nära, i åtanke — dennes bifall till Eriks avlivande synes f. ö.

ej ha hindrat honom att senare ge sin förtrogne vän de Mornay handräckning vid dennes stämplingar till Eriks förmån.

Emellertid torde även en mera närliggande förklaring vara att söka.

Den för samtiden — och givetvis alldeles särskilt för kyrkans män — självklara högsta auktoriteten var den heliga skrift. Frågan inställer sig då, om man där kunnat finna något parallellfall till det, som här förelåg. Synpunkten saknar måhända ej heller betydelse för spörsmålet om Johans eget ställningstagande.

En gestalt i Gamla testamentet, som har vissa beröringspunkter med Erik, är konung Davids son Adonia (1 Kon. kap. 1—2). Denne var Salomos halvbroder — de hade samme fader men icke samma moder — liksom Erik var Johans. Adonia var Salomos då levande äldste broder, när han i kraft av sin förstfödsrätt lät utropa sig till konung. Men folket följde i stället den yngre Salomo, som även David själv förordnat till sin efterträdare. Adonia underkastade sig, och Salomo skonade hans liv mot villkor, att han uppförde sig som en rättskaffens man; bleve något ont funnet hos honom, skulle han emellertid straffas med döden. Då Salomo trodde sig ha bevis på att Adonia alltjämt eftersträvade konungamakten, gav han följaktligen befallning om dennes avlivande. Adonia hade begått högförräderi och måste dö.

Likheterna med Eriks öde falla lätt i ögonen. Konungamakten hade berövats honom liksom Adonia och tillfallit brodern. I biskoparnas skrivelse tillvitas Erik stämplingar i avsikt att genom uppror återvinna friheten och kronan. Konsekvensen bleve då, att han därmed förverkat sitt liv.

Det kan visas, att denna parallell icke varit främmande för samtiden. Erik begrovs som bekant i Västerås' domkyrka — konung Johan hade i strid mot hertig Karls önskan ej velat tillåta, att Eriks kvarlevor fingo vila i Uppsala vid sidan av faderns, med hänsyn till den stora åtskillnad, som enligt Johan förefanns mellan kung Gösta och Erik »både uti leverne och regement» — och på väggen vid graven uppsattes en trätavla med en inskription på latin. Den återgav just Adonias egna ord till Salomos moder Batseba i 1 Kon. 2: 15. »Dessa märkvärdiga ord», som den kände urkundsutgivaren A. A. von Stiernman uttrycker det i sin kommentar till Erik Jöransson Tegels skildring av Erik XIV:s regering (1751), lyda: »*Translatum est Regnum et factum est fratris mei, a Domino constitutum est ei*», eller (i den språkdräkt de äga i Gustav Vasas bibel) »Riket är förvänt och vordet min broders; av Herranom är det hans vordet».

Konsthistorikern professor August Hahr är i sitt arbete om Västerås' domkyrka inne på den tanken, att inskriften tillkommit på konung Johans eget förslag. Utesluten är väl icke heller möjligheten, att upphovsmannen är biskopen Erasmus Nicolai i Västerås, vilken vid jordfästningen lär ha hållit ett kort anförande; han hade kort före varit en bland dem, som undertecknat dödsdomen över konung Erik.

Avsikten med dessa rader har ej varit att uttömmande besvara frågan om bakgrunden till biskoparnas åtgärd. Syftet har endast varit att framkasta ett uppslag till frågans belysning.